

Этымалогія і этымалагізацыя

А. М. КАВАЛЕНКА

Тэрміны *этымалогія* і *этымалагізацыя* ў сучасным мовазнаўстве звычайна ўжываюцца як узаемазамяняльныя і суадносяцца з паняццем *этымалагічны аналіз слоў*. Параўнаем: “Мэтай этымалагічнага аналізу слова з’яўляецца вызначэнне таго, калі, у якой мове, па якой словаўтваральнай мадэлі, на базе якога моўнага матэрыялу, у якой форме і з якім значэннем узнікла слова...” [1, с.596]. “Пры этымалагізацыі рускага слова “лоно” для доказу яго вытворнасці ад дзеяслова “ложить” найбольш істотным з’яўляецца вылучэнне ў слове кораня “лож” і суфікса “сно...” [1, с.596]. З нашага пункту гледжання, па-першае, неабходна развесці паняцці *этымалогія* і *этымалагізацыя*, замацаваўшы за кожным толькі яму ўласцівы сэнс, і, па-другое, адмовіцца ад тэрміна *этымалагічны аналіз слова* як нязгоднага з этымалагічным аб’ектам і задачамі этымалагічных даследаванняў.

Сучасная этымалогія выпрацавала шэраг тэрмінаў для наймення вынікаў этымалагічных пошукаў. Удалыя этымалагічныя спробы называюць “ісцінай”, ці “навукавай этымалогіяй”. Для наймення няўдалых (ненавуковых) этымалагічных вынікаў існуе шэраг паняццяў: “гіпатэтычная этымалогія”, “памылковая этымалогія”, “антынавуковая этымалогія”, “народная этымалогія”, “псеўданародная этымалогія”, “наіўная этымалогія”, “дзіцячая этымалогія” і да т.п. Выйсці з адзначанай тэрміналагічнай сітуацыі, на нашу думку, можна, калі прызнаць, што этымалогія можа быць толькі адна – навуковая этымалогія. Усе ненавуковыя спробы прыўнясення сэнсавай яснасці ў слова, разнастайныя маніпуляцыі са структурай намінатывных адзінак мовы, у выніку якіх у іх адкрываюцца раней незаўважальныя сэнсы, правамерна, на нашу думку, назваць тэрмінам *этымалагізацыя*.

Разуменне этымалогіі і этымалагізацыі як з’яў аналітычных супярэчыць, на наш погляд, самой сутнасці этымалагічных даследаванняў. Па-першае, таму што этымалогія наогул не мае дачынення да працэдуры аналізу, а звязана толькі з сінтэтычнымі механізмамі – п о ш у к а м і роднасных сувязей слова. Па-другое, этымалагічнае даследаванне мае справу не са значэннем слова – наборам прэдыкацый у рамках прапазіцыянальных структур, а са спасціжэннем (“усмотрением”) і рэканструкцыяй першасных сэнсавых структур, тэхнікай разумення і тлумачэння свету носьбітамі мовы. Этымалогія, такім чынам, належыць не сістэмна-функцыянальнаму, а структурнаму плану мовы. Гэтыя планы, як вядома, з’яўляюцца рознакіраванымі. “Структурны і семантычны планы не залежаць адзін ад другога. Паміж гэтымі планами няма тоеснасці. Але ёсць паралелізм” [2, с.53].

Навуковая этымалогія адрозніваецца ад ненавукавай (наіўнай) этымалагізацыі адным істотным момантам – узроўнем доказнасці той ці іншай версіі, якая тлумачыць паходжанне слова. Навуковая этымалогія грунтуецца на шырокім фактычным матэрыяле, на базе якога ўзнікае абгрунтаваны пункт гледжання на сэнсавую структуру слова. Для доказу справядлівасці сваёй версіі вучоны-этымолаг стварае тэорыю паходжання слова. Напрыклад, каб прапанаваць доказную навуковую версію беларускага слова *аўторак*, неабходна прыцягнуць фактычныя дадзеныя з дыялектаў і іншых роднасных славянскіх моў, правесці яго праславянскую рэканструкцыю: дыялект. – *аўторнік* (Нас.), *гаўторак* (Сцяшк.), *уторак*, *ваўторак* (Бяльк.); укр. *вівторок*, рус. *вторник*, польск. *wtorek*, славац. *utorok*, чэш. *úterek*, слав. *vtórak*, серб.-харв. *уторак*, *уторник*, балг. *вторник*; прасл. *vъtor* ‘другі’ і інш. (ЭСБМ, I, 208). У выніку супастаўлення прыведзеных дадзеных слова *аўторак* тлумачыцца як “другі дзень” (тыдня).

Такая скрупулёзная праца са словам адсутнічае пры этымалагізацыі – спробе прапанаваць неагульнапрынятую (уласную) версію разумення і тлумачэння сэнсу назвы. Этымалагі-

зацыя – гэта свайго роду “версіфікацыя” – высоўванне версій-спроб у сувязі з намерам спасцігнуць сапраўдны сэнс слова. Зразумела, што такія спробы будуць бяздоказнымі і гіпатэтычнымі. Акрамя таго, іх наўрад ці можна назваць удалымі – згоднымі з сапраўдным становішчам спраў. Аднак кожная такая спроба этымалагізацыі завяршаецца сэнсавай трансфармацыяй слова – пераўтварае незразумелую носьбіту мовы намінатыўную адзінку ў зразумелую. Этымалагізацыя – гэта рух ад назвы да “справы” – рэальнай рэчы: “калі, напр., пачуўшы назву грыба – *сыраежка*, я раблю выснову, што гэты грыб названы так, таму што яго можна есці сырым” [3, с.29].

Справядлівым, на нашу думку, будзе сцвярджанне, што цяга да этымалагізавання з’яўляецца адметнай уласцівасцю чалавека разумнага. Патрэбнасць нешта в е д а ц ь , акрэсліваць значэнне слоў з’яўляецца знешне абумоўленай патрэбнасцю чалавека. Яна выступае падставай яго камунікатыўных зносін з асяроддзем. Аднак, думаецца, неабходнасць з р а - з у м е ц ь гэтае “нешта”, пранікнуць у яго патаемны сэнс, адкрыць яго для сябе і людзей з’яўляецца хіба не першасным запатрабаваннем чалавека ў сітуацыях, з якімі носьбіт мовы нязменна сутыкаецца ў практыцы свайго існавання. У такіх сітуацыях перад наіўным даследчыкам паўстае пытанне не “*Што гэта?*”, а пытанні “*Як гэта называецца?*” і “*Чаму так называецца?*” Аказваецца, што быць кампетэнтным у чым-небудзь не менш істотна, чым мець пэўныя веды адносна чаго-небудзь.

Калі носьбіт мовы чуе незнаёмае слова, то, імкнучыся зразумець яго, ён шукае ў памяці нешта, што напамінае слова, якога яшчэ не было ў яго папярэднім вопыце, напр.:

Вось тады Загорцаў і пытае: “Знаеш, як у такіх выпадках гавораць французы?” – “Што ж яны там гавораць?” – пацікавіўся я. А Загорцаў і вымаўляе ў адказ тры ці чатыры французскія словы. Не надта я іх разабраў, але адно як цяпер чую, бо яно падобнае на наша слова “шэршань”. Другое ж слова было зусім нянаснае. “Можна, не “шэршань”, а “шаршэ” – паспрабаваў падказаць я Гаркушу. – “Шаршэ ля фам” – па-французску, “шукай жанчыну”, вядомы крылаты выраз”. – “Во!” – Гаркуша энергічна праткнуў пальцам паветра. – Акурат ён мне і сказаў: “Шаршэ ля фам!” Не быў бы пісацель – усё ты ведаеш” (М.Кусянкоў. Явар з калінаю).

Ужо ў раннім дзяцінстве ў працэсе авалодвання мовай дзеці несвядома займаюцца этымалагізацыяй – спрабуюць дайсці да сэнсу незразумелага ім слова шляхам прыпадабнення яго да ўжо знаёмага. Апісанню такіх займальных дзіцячых спроб прысвечаны адзін з раздзелаў кнігі Карнея Чукоўскага “Ад двух да пяці” [4].

Этымалагізацыя ўласціва чалавеку са старажытных часоў. Пацвярджанне гэтага знаходзім у Бібліі, у добра вядомай легендзе пра Іону. Біблейскі *Іона* знаходзіўся ў Ніневіі, тапонім зблізілі з асірыйскім *нуну* “рыба”; гэта пацвярджаецца і старажытным пісьменным знакам клінапісу — рыба: “*Іона некаторы час знаходзіўся ў рыбе*” — У якой? — легенда змясціла яго ў кіта [5, с.168]. Паводле легенды, якая ўзнікла як вынік літаральнага прачытання слова, *Іона* патрапіў у лона кіта і знаходзіўся там тры дні, і выратаваўся дзякуючы помачы божай.

Наіўны ж этымолаг тлумачыць сэнсавую структуру слова не выходзячы за межы гэтага слова. Для такога тлумачэння яму дастаткова ажыццявіць некаторыя структурныя мадыфікацыі, якія толькі намякнуць на нечакана адкрыты сэнс і зробіць слова зразумелым. І ў сітуацыі навуковай этымалогіі, і ў разнастайных наіўных пошуках сэнсу высвечваецца тая ці іншая сэнсавая грань слова, яго м а т ы ў ; намінатыўная адзінка набывае зразумелую для слухача ці чытача этымалагічную гісторыю. Мы сутыкаемся тут з асэнсаваннем і пераасэнсаваннем выразу, з яго сэнсавымі мадыфікацыямі як вынікамі творчых намаганняў наіўных этымолагаў.

Істотным для шматлікіх этымалагізацый з’яўляецца наступны момант: усе яны не з’яўляюцца памылковымі. У этымалагічных даследаваннях нярэдка ўжываюцца выразы “*памылковая этымалогія*” і “*правільная этымалогія*”. Так, чытаем: “Упамін пра памылковыя этымалогіі побач з правільнымі адлюстроўвае гісторыю развіцця навукі. Гэта – малюнкі ці люстры ўсіх тых пошукаў, якія правялі многія аўтары, каб дасягнуць ісціны: памылковыя этымалогіі падмацоўваюць годнасць правільнай этымалогіі” [6, с. 96].

Правамернасць азначэнняў *правільны-памылковы* павінна быць, на нашу думку, аспрэчана. Канцэпт *памылка* не мае права на існаванне ў этымалагічных даследаваннях. Як наіў-

ны, так і навуковы этымолаг не памыляецца, а ў в о д з і ц ц а ў з м а н . Перш за ўсё, этымолага можа ўвесці ў зман падобнасць гучання розных слоў, аднак гаварыць у гэтай сітуацыі пра памылку будзе некарэктным.

Канцэпт *памылка* (рус. *ошибка*, пол. *omyłka*) і паняцце *зман* (рус. *заблуждение*, пол. *blad*) не з’яўляюцца сінонімамі, а ўтвараюць дыхатамію і адпаведна належаць розным маўленчым кантэкстам. Памылка асацыіруецца са свядомым карыстаннем мовай, аснову якога складае ўяўленне аб правільнасці ці няправільнасці (памылковасці) моўнай формы. Такога ўяўлення не ўзнікае, калі гаворачы намагаецца д а к л а д н е й выразіць сэнс. Спраба зрабіць гэта можа быць больш ці менш удалай.

На шляху да дакладнасці не можа быць памылкі, а толькі ўдача ці няўдача. Істотным з’яўляецца тое, што такая няўдача не падлягае нараканню. Носьбіт мовы нясе за яе адказнасць, але ён не вінаваты ў тым, што яму нешта не ўдалося або ўдалося не ў поўнай меры. Свядомы ж карыстальнік мовай памыляецца сам, прычынай яго памылак з’яўляецца адсутнасць пэўных ведаў. Такі стан з’яўляецца інтэнсіўным і выклікае пэўнае меркаванне з боку іншых – ацэнку (“выдатна”, “добра”, “здавальняюча”). У зман жа ўводзіць нехта (ці нешта), і прычынай таго, што чалавек “заблудзіўся”, з’яўляецца яго некампетэнтнасць, якая вынікае з нявопытнасці. Міфалогія заўважае, што тут “без нячысціка не абышлося”. Чалавек не сам блудзіць, яго “нехта” (“нешта”) водзіць. Гэтыя “нехта” (“нешта”) ці “яно” маюць неакрэсленую субстанцыяльную прыроду (д’ябал, лесавік і да т.п.).

Такім чынам, зман (рус. *заблуждение*) належыць экстэнсіўнальнаму (уласна эвалюцыйнаму) кантэксту і звязаны з пазнаннем шляхам спроб (а не памылак). У прастамоўі этымалагічны пошук можа быць названы “метадам тыка”. Заўважым толькі, што ў этымалагічных пошуках дакладным будзе гаварыць не пра метады, а пра прыём.

Прыём этымалагізацыі можа быць асэнсаваны як *літаральнае* прачытанне слова. Слухач спрабуе пачуць, і ўлавіць, і распазнаць у кожным выразе нешта яму знаёмае. Без такой ідэнтыфікацыі немагчыма разуменне і зносіны носьбітаў мовы. Больш таго, гаворачы не можа мірыцца з існаваннем незразумелага і выяўляе намаганне дапасаваць незнаёмае да ўжо знаёмага. Такое намаганне прыводзіць да непрадпамеранай ці прадпамеранай фальсіфікацыі сэнсу моўнай адзінкі – падробку яго пад той ці іншы сэнс. Як адзначае В.Шур, вёскі Раманава, якіх многа на Беларусі, ніякіх адносін да царскай дынастыі Раманавых не мелі. Тым не менш, у выніку літаральнага прачытання назвы на глебе гукавога падабенства тапонім *Раманава* суаднеслі з антрапонімам *Раманавы*, устанавілі такім чынам іх роднасць, а затым па ідэалагічных прычынах скасавалі, замянілі, знішчылі [7, с.183].

Класічным узорам неапраўданай гістарычнай этымалагічнай аналогіі з’яўляецца таксама фанетычны воблік рускага слова *свидетель*. Дастаткова было змяніць адзін гук (и (h) на е), каб экстэнсіўнальнае па сваёй сутнасці слова (параўн.: бел. *сведка*) набыло інтэнсіўнальнаны змест, уласцівы дзеяслову *бачыць* (рус. *видеть*). На самай жа справе сведкам з’яўляецца не той, хто нешта бачыў і можа прадставіць сваё бачанне падзеі, а той, хто стаў міжвольным назіральнікам (сузіральнікам) пэўнай рэальнай сітуацыі (параўн.: *бачыць* і *глядзець*). Гукавая блізкасць слоў *ведать* і *видеть* увяла ў зман носьбітаў мовы, і гэты зман быў замацаваны на пісьме. “Старажытнарускі назоўнік *сѣвѣдѣтел*, вытворны ад дзеяслова *вѣдѣти* «ведаць» (параўн. сучасныя *ведать*, *сведуший* і інш.), ужо ў старажытнарускіх тэкстах сустракаецца таксама і ў форме *сѣвидѣтель*, прыходзячы ў сувязь з другім дзеясловам – *видѣти* (параўн. *самовидець* у тых самых кантэкстах). Гэтая форма і замацоўваецца потым у рускай мове (сучаснае *свидетель*)” [8, с.169-170].

У сучаснай навуковай літаратуры шматлікія выпадкі наіўнай этымалагізацыі падводзяцца пад рубрыку “*народная (ці ілжывая) этымалогія*”. Як адзначае Р.А.Будагаў, “зараз усё большае распаўсюджанне атрымлівае такое тлумачэнне “народнай этымалогіі”, паводле якога пад гэтае паняцце падводзяць усе выпадкі асэнсавання слоў (не толькі ў народнай, але і літаратурнай мове), супрацьлеглыя навуковай этымалогіі. Усё, што не адпавядае прынцыпам навуковай этымалогіі незалежна ад таго, у якім сацыяльным асяродку яно назіраецца, адносяць да “народнай этымалогіі” [9, с.81].

Да народнай этымалогіі адносяць з'явы мадыфікацыі незразумелай назвы, нематываванай з пункту гледжання сучаснай мовы. Падобная мадыфікацыя дазваляе зблізіць, а то і атаясаміць сэнс нематываванага слова з сэнсам, знаёмым носьбіту мовы. У выніку такой этымалагізацыі ўзнікаюць аказіянальныя дублетныя назвы: *полуклініка, нервоз, мелкоскоп*. Так, у легендзе пра Івана Залатавуса знаходзім менавіта такое асэнсаванне новага незразумелага шырокай аўдыторыі імя гістарычнай асобы. Імя гістарычнай асобы Іаана Златавуста, якога так назвалі за яго выдатныя араатарскія здольнасці, беларусы асэнсавалі інакш. Паводле легенды, гэтае імя атрымаў Іаан Хрысціцель за свае прыгожыя пышныя вусы [10, с. 132-133]. Па сутнасці, тут абыгрываецца адзін і той жа этымон: *вусны і вусы* генетычна роднасныя словы (ЭСБМ).

Разнастайныя сітуацыі так званай “народнай этымалогіі” правамерна, на нашу думку, падводзіць пад тэрмін наіўная этымалогія, ці этымалагізацыя. *Наіўнымі* (іх яшчэ называюць *псеўданавуковымі, антынавуковымі*) будуць наступныя вядомыя з гісторыі этымалагічныя тлумачэнні паходжання: “*Британия — Бродания*. Там люди носят большие бороды. *Сицилия — сечелия*, отсеченная от Италии, *Скифы — скиты* от скитания, т.е. от свободного перехода с места на место” [11]. Рака *Адроў* яшчэ на картах сярэдзіны XIX ст. была пазначана як *Ардоў*. Верагодна збліжэнне з балт. *arda(s)* — спор, раздзел. На карысць гэтага сведчаць частыя славянскія назвы — *Спор, Спорное, Спорайскае*. Сучасная назва *Адроў* — нядаўняе пераасэнсаванне ў выніку збліжэння са словам *адроў* — “адвод для вады” [12]. Наіўная этымалогія тлумачыць паходжанне назвы мястэчка *Латыгаль* літаральна — ад *латы і голь*, быццам бы таму, што людзі жылі ў гэтай вёсцы вельмі бедна [10]. У такой літаральнасці кожнаму элементу структуры слова наканавана быць носьбітам сэнсу. Моўны прагматык як бы не можа пагадзіцца з існаваннем незразумелай “бесталковасці” і па ўласным разуменні сэнсава членіць незразумелыя для яго выразы.

Крыніцай этымалагізацыі можа з'явіцца гучанне. Сітуацыя, калі гаворыцца адно, а чужае нешта іншае, належыць да ліку тыповых сітуацый маўлення. Па гэтай прычыне незнаёмае слова песні можа замяніцца на знаёмае: *У цяні густой акацыі, На беражку марском Сядзеў старык Гарасім І чысціў пуп пяском...* “*Мы разумелі ўсё, апроч Гарацыя, з якога ў нас атрымаўся Гарасім, балазе такі дзядзька ў Аўсяніках быў*” (Я. Брыль); “*Кумы, ахрысціўшы дзяўчынку Зіновію, вярнуўшыся з царквы, ушчэнт забыліся на морозе, якое ж гэта імя даў дзяўчыны бацюшка. Таксама з кніжкі, па “святцах”... Ну, кажуць тыя кумы, як гэта бывае ў нас зімою, калі добра падзьме? Замець? Кудаса? Завіруха? Мяцеліца? Усё не так. А потым і схамянуліся: “Зі-ма-ве-я!” ... Гэта яны так Зіновію панялі. А нашы кажуць: на ліха нам тая Зімавея, няхай будзе Жэня. Вось я і Жэня. І добра*” (Я. Брыль). Падыход “як пачулася” апісаны ў ва ўзнікненні імені героя паэмы Ф. Багушэвіча “*Кепска будзе*” *Аліндаркі*.

Перадумовай наіўнай этымалогіі з'яўляецца фідэістычны (ад лац. *fides* – вера) погляд на слова. І справа тут нават не ў тым, ці словы сапраўды роднасныя, а ў тым, што людзі вераць у сувязь паміж словам і рэччу: за сувяззю слоў стаіць сувязь рэчаў і з'яў рэчаіснасці. *Сварынь* — “*бо людзі сварыліся з панамі, не хацелі паничыну рабіць.*”

Шматлікія народныя прыкмкі караняцца ў наіўнай этымалагізацыі: *не жаніцца ў маі, каб не маяцца*. Гукавое падабенства слоў *май* і *маяцца* аказалася дастатковай матывацыяй для вываду аб этымалагічнай роднасці прыведзеных слоў. На Палессі шырока практыкуецца ўмыванне вадой, у якую папярэдне паклалі велікоднае яйка (*крашанка, краснае*), “чтобы быть красным, здоровым” [13, с.64].

Некаторыя народныя прыкметы таксама выводзяцца з літаральнага прачытання слова. Гукавы воблік слова прыстасоўваецца да адкрытага суб'ектам маўлення сэнсу: *Сей лён на Алену* — *будзе кашуля на калена; Барыс за саху бярысь; Першыя лісічкі, калі зацвіла ліпа*). Некаторыя з такіх прыкмет можна прызнаць трапнымі. Так, у наступных прыкметах актуалізуюцца сапраўдныя роднасныя сувязі слоў: *Студзень на ўсю зіму студзіць; Красавік ваду падбірае, красачкі пускае; Мак паспявае на Макавей; Прыляцелі снегіры* — *будзе снежна на двары; Падасінавікі збіраюць, калі выспелі кветкі асіны* [14].

Звязаныя з наіўнай этымалогіяй прыкметы распаўсюджаны сярод славянскіх народаў: *Фёдор Студит* *землю студит; Василий Парийский* *землю парит; На Карна карны* *ловят-*

ся; *На Мокрида мокро* — *осень мокро*; *Кто на Палея работает, у того гроза хлеб спалит*; *На Маковей мак святят*; *На Феклу копей свеклу*. Пры гэтым магчыма актуалізацыя сапраўдных генетычных сувязей слоў. Напрыклад, *Як прайшла Прычыста, то стала у рэцэ вода чыста*; *У падь (фаза луны) не зачинаюць робить, як бы падае ўсе, шо будеш робить*; *На Крывую середу не можна полоць, бо покрывее стебло у жыти* [15].

Назву свята *Увядзенне ў храм Божай Мацеры* народ патлумачыў па-свойму: Бог *прыводзіць* зіму на землю. Як зямля *навадзе* сябе ў гэты дзень, такая яна ў асноўным уся будзе [16, с.513].

Са святам *Уздзвіжання (Чэснага і Жыватворнага) Крыжа Гасподня*, якое ў народзе таксама называюць проста *Здзвіжанне, Узвіжанне, Часнэйка*, звязана некалькі забабонаў, заснаваных на літаральным прачытанні назвы свята. Так, “да *Здзвіжання* ўсё павінна быць *здзвінута*”, г.зн. усё збожжа павінна быць звезена з поля. “*Здзвіжанне* — гадзюкі *здзвігаюцца ў кучу*”. “Калі сёлета ў хаце быў нябожчык, то ад Вялікадня да *Уздзвіжання* не елі часнаку, разгаўляліся ім толькі на *Уздзвіжанне*, чым і тлумачылі адну з назваў гэтага свята — *Часнэйка*” [16, с.528-532].

У дзень *Івана-Галавасека* (свята *Усекнавення галавы Іаана Хрысціцеля*) забараняецца есці круглыя плады, каб не быць падобным на Ірадыяду, якая забавлялася *галавою* Іаана Хрысціцеля. Дзяўчаты не расчэсваюць у гэты дзень косы, каб валасы не *секліся* [16, с.521-523].

Вядомымі з’яўляюцца таксама парадны народнай медыцыны, заснаваныя на найўнай этымалогіі. Так, адвар травы *начніцы* раець піць, каб добра спаць. *Начніца* — “дэкаратыўная расліна з кветкамі рознага колеру, якія маюць моцны пах” [17, с.243]. Літаральнае прачытанне назвы *начніцы* дало падставу для ўзнікнення такой парадны. Аднак такую назву расліна, відавочна, атрымала па прычыне таго, што кветкі яе распускаюцца і смачна пахнуць менавіта пад вечар і ноччу. Іншыя назвы гэтай расліны *вечарнік, вечарнікі* (ГСБМ).

Вынікам літаральнага прачытання слова з’яўляецца ўзнікненне шматлікіх легенд, якія тлумачаць паходжанне назваў паселішчаў, водных аб’ектаў, урочышчаў і да т.п. Як адзначаюць этнографы, найбольш значную групу складаюць паданні тапанімічнага характару пра паходжанне гарадоў, мястэчкаў, паасобных вёсак, урочышчаў, рэк, азёр, замчышчаў, гарадзішчаў, курганоў у Беларусі і іх назваў. Беларускія тапанімічныя паданні самыя разнастайныя па змесце і працягласці, пачынаючы з зусім кароткіх, простых народных этымалогій, якія раскрываюць назвы, зыходзячы з сугучнасці рэльефа мясцовасці, аж да разгорнутых апавяданняў пра розныя падзеі, асобы (пра Магілёў, пра Мінск, пра буйныя рэкі і азёры).

Паводле легенды, горад *Ружаны* атрымаў назву ў гонар дзвюх дачок Льва Сапегі — *Ружы і Анны*. Хаця даставерна вядома, што назва гэтая больш старадаўняя, горад так называўся задоўга да жыцця Льва Сапегі [18]. Што тычыцца назвы горада *Пружаны*, то тут наогул існуе тры легенды. Паводле адной, пасяленне атрымала такую назву ў гонар княжацкай дачкі *Пружаны*. Другая легенда сведчыць, што назва мела форму *Прасяна*, бо ў гэтых мясцінах добра радзіла проса. Паводле трэцяга падання, горад заснавалі прусакі, што і знайшло адлюстраванне спачатку ў назве *Прусаны*, якая змянілася на *Пружаны* [18].

"Рака Бяроза во як началася: проці млына за Докишыцамі расла бяроза, а свіння пад ёй усё рыла, рыла і дарылася да вадзяной жылы. Дык тагды і чухнула рака, яе патаму і назвалі Бярозаю" [10, с.544]. Гэтая легенда, як і шэраг іншых (*Арыштантка, Бабруйка, Бесядзь, Бобрык, Ведзьма, Вілейка, Вілія, Жыцінка, Каханка, Нёман і Лоша, Піна, Прыпяць, Ясельда*), атрымала мастацкае асэнсаванне пад пяром А.М.Ненадаўца [19, с.159].

Калі ўважліва прыгледзецца да легенды, створанай на аснове народнай этымалогіі, то нельга не заўважыць адну заканамернасць паходжання назваў, якая нам падаецца істотнай. У разнастайных сітуацыях матывам для ўзнікнення намінацыйнай адзінкі з’яўляецца прэзентаванае маўленне – цытацыя: “*не свеж*” — *Нясвіж*; “*пышина!*” — *Пышина*; “*лепей!*” — *Лепель*; “*дывісь*” — *Дывін*. Крыніцай для ўзнікнення легенд пра паходжанне тапонімаў з’яўляецца літаральнае прачытанне назвы, суаднясенне яе са словам, словазлучэннем ці нават цэлым сказам, падобным, блізкім па гучанні.

Да ўзораў цытатнага паходжання можна далучыць найўнае прачытанне назвы вёскі *Заішчоб’е* — “*За што б’е?*” Назву мястэчка *Налібакі* народ літаральна прачытаў як загад

“Налі бакі!” І так стварылася легенда, дзе гэты загад прагучаў. Яго давала ўпраўленне завода па пераапрацоўцы руды: наліваць бакі чыстай вады. Назва мястэчка *Дафарэнцыя*, паводле легенды, паходзіць ад выказаў “*Да Фэрэнца*”, “*Схадзіць да Фарэнца*”, Фэрэнц быў вядомы ва ўсёй акрузе лекар [20, с.155].

Этымалагізацыя з’яўляецца распаўсюджаным стылістычным прыёмам у мастацкім тэксце. Прыёмам этымалагізацыі “грашаць” паэты, і ў гэтым выпадку этымалагізацыя можа сведчыць пра індывідуальную творчую манеру мастака слова – удумлівае стаўленне да гучання слова і выразу. Мастацкая этымалагізацыя дазваляе паэту ўдумацца ў слова і данесці да ўспрымальніка індывідуальна-аўтарскае разуменне яго сэнсу. Гэты прыём нечым напамінае гульню са словам, у якой і паэт і чытач разумее надуманасць прапанаванай этымалогіі, аднак згаджаецца і прымае яе па прынцыпе “А чаму б і не!?”

Уладнае жа-зло

(Дарэмна тут жа-гнацца)

На скрут, на гвалт, на злом

Нас гоніць у жа-брацтва (З.Дудзюк)

Або яшчэ:

Узыходжанне доўгім было і няпростым

Пакручастаю лесвіцаю ўгору, да зор.

Праз байніцы мы бачылі возера протрань

І глядзелі праз іх, як калісьці дазор (З.Дудзюк)

Паэтычная этымалагізацыя структурыруе па-свойму выраз, і вынікам такога структурывання з’яўляецца яго творчае мастацкае перасэнсаванне: *дазор* – *да-зор* (*стаяць да зор*). У такой этымалагізацыі выяўляецца неадольная цяга майстры слова ва ўсім угледзець нейкі сэнс. Паэт углядаецца і ўслухоўваецца ў слова, і яно яму нечакана а д к р ы в а е свой патаенны, нябачны звычайным людзям сэнс. Можна гаварыць аб паэтычных адкрыццях, творчых азарэннях, уласцівых метамове паэзіі.

Этымалагізацыя – невычарпальная крыніца гумару. Дзякуючы ёй, ствараецца к а л а м б у р . Цяжкія для ўспрыняцця словы, часта іншамоўныя, замяняюцца на больш зразумелыя — блізкія па гучанні, але розныя паводле сэнсу словы роднай мовы. У выніку ўтвараецца паранамастычны каламбур [21]:

Студэнт: *Ці не хіцш быць матэматыкус?* Селянін: *Гэта, гэта матыць на ус, гавары больш* (інтэрмедыя “Селянін і студэнт”).

Такое наўмыснае супастаўленне ў адным кантэксце слоў, блізкіх паводле гучання, але розных сэнсава, стварае камічную сітуацыю:

Тады ўжо ўваходзіць мужык. А ўжо трон пусты. Уваходзіць мужык да:

— *А-а, як тут зелена, да весело і нешта блішчыць.*

Казак ужо гаворыць:

— *Здзесь трон* караля.

— *Якое, паначку, тут тром*, дак мне тут аднаму няма дзе сесці.

Казак мужыку гаворыць:

— *Здзесь прыстол!*

— *Якое, паночку, пад стол. Лезь сабе ты пад стол, а мне і тут добра.* (Батляя).

Прыкладам літаральнага прачытання слова з’яўляецца ўтварэнне мянушак ад прозвішчаў: *Ох, і давалі ў косці і на бюро, і на пленумах райкома таму залётнаму Бусяку* (на прозвішчы ён – *Бусякоў*) (Гроднеў). Лукаша Хмялеўскага называлі проста *Хмель* (Я. Брыль).

Параўнайце, мянушкі *Піп* — ад прозвішча *Піпка*, *Пышка* — ад прозвішча *Пыж’янава*, *Мазоль* — ад *Мазалеўскі*, *Корань* — ад *Каранчук*, *Серы* — ад імя *Сяргей*, *Жабка* — ад *Жабрун*, *Бобрык* ці нават *Бабёр* ад *Бабрыковіч*, *Сарока* ад *Сарокіна* і інш.

Прозвішча настаўніка *Комар* “было нібыта наркае: падумаеш, розніца — *Комар* там, ці *Камар*. І гэта рабіла пана навучыцеля неяк пацешна зразумелым, ледзь не блізкім для вёскі” (Я.Брыль). Мянуска *Ігага* — перакрыўленае незразумелае імя Ігар (Я.Брыль). *Сучкоў* з суседняга *Зарэчча прыйшоў. Яго звалі Сучком* (Кажадуб). *Гэта Яжоў стараецца, сука выслужваецца. Як быў Ягода, то давалі тры года, а як стаў Ёж, дык пакуль не памрош* (Харошка).

Пісьменнікі мэтанакіравана выкарыстоўваюць у мастацкіх творах этымалогіі (у першую чаргу “народныя”, “наіўныя”), якія ў мове персанажа ці ў мове аўтара дапамагаюць перадаць каларыт асяроддзя, патлумачыць асаблівасці ўзнікнення тапанімічных назваў, прозвішчаў, мянушак і г.д., стварыць вобраз персанажа. Наіўная і навуковая актуалізацыя этымалагічных сувязей слова адыгрывае стылеўтваральную ролю. У мастацкай літаратуры этымалагізацыя выкарыстоўваецца для рэматывацыі анамастычных назваў.

У аповесці “Адшчапенец” сэнс прозвішча маладога хлопца, бухгалтара калгаса *Грышкі Гаруя* нечакана актуалізуецца ў мове персанажа праз супастаўленне з дзеясловам у форме загаднага ладу *гаруй*, які па форме супадае з прозвішчам: — *А ўсё ж такі, брат Грышка, не шкодзіць, я думаю, пабыць табе на бухгалтарскіх курсах. Калгас наш расце, справа ўскладняецца, — заключыў рэвізію кніг старшыня калгаса і дадаў: — Не гаруй, Гаруй!* (Я.Колас). Такое збліжэнне ажыўляе, падказвае сэнс оніма, эмацыйна напаўняе мастацкі тэкст.

Сэнс імя *Лявона Пстрычкі*, селяніна вёскі Кудлатаўка, актуалізуецца наступным чынам: “*Пстрычка твай — сапраўдная пстрычка*”, і яшчэ “*А Пстрычку я пстрыкнуў. Хай не лезе куды не просяць*” (М.Зарэцкі).

Пра раку Бобрык: “*Спачуваю табе, Бобрык! Бабры і тыя тут засталіся, як кажучь, лічанья*” (Я.Пархута).

Этымалагізаванне накіравана на высвятленне пытання “Чаму так названа?” Аўтар аповесці “Туды, на Нёман!” тлумачыць прычыну ўзнікнення мянушкі *Судзьба* наступным чынам: *Сцяпан Судзьба — ён часта ўжывае гэтакія слова, чым і здабыў мянушку сабе — чалавек мяккі: за кожнага заступіцца і паспагадае* (Я.Колас). Імя пацвярджае рэальнасць.

“*Тады сэрца неяк дзіўна тупа і салодка садніць, а ў вачах Васілёк з’яўляецца. Гэткі назойлівы і прыліпчаты Васілёк. Нават не адзін Васілёк, а два васількі, бо вочы яго, ясныя, любяыя, — якраз васількі*” (М.Зарэцкі). Такого роду этымалагізацыі зарыентаваны на пошук глыбокіх і патаемных сэнсаў і адыходзяць у лона паэтыкі.

Такім чынам, размежаванне паняццяў “этымалогія” і “этымалагізацыя” дазваляе супрацьпаставіць факты навуковай і наіўнай інтэрпрэтацыі матываў, паводле якіх узнікла тое ці іншае слова. Ненавуковая этымалагізацыя караніцца ў разумнай сутнасці чалавечай прыроды, якая не можа мірыцца са станам незразумеласці і бессэнсоўнасці гукавой матэрыі мовы і параджае найбольш верагоднасныя версіі, якімі тлумачыцца паходжанне слоў. Такая “версіфікацыя” ўласціва вуснай народнай творчасці і дзіцячаму маўленню і як мастацкі прыём прымяняецца майстрамі выразнага слова.

Abstract. The paper distinguishes between the concepts of etymology and etymologization that enables to compare the facts of scientific and naïve interpretations of the motives on the basis of which this or that word appeared.

Літаратура

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь / Акад. наук СССР. Ин-т языкознания ; гл. ред. В. Н. Ярцева. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — 682 с.
- 2 Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер ; перевод с франц. И. М. Богуславский [и др.] — М.: Прогресс, 1988. — 654 с.
- 3 Донских, О. А. К истокам языка / О. А. Донских ; отв. ред. А. Н. Кочергин, М. И. Черемисина. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1988. — 189 с.
- 4 Чуковский, К. От двух до пяти / К. Чуковский. Изд. испр. и доп. — Минск: Нар. асвета, 1984. — 319 с.
- 5 Булаховский, Л. А. Введение в языкознание / Л. А. Булаховский. Ч. II. 2-е изд., испр. — М.: Учпедгиз, 1954. — 172 с.
- 6 Ачарян, Р. А. О составлении этимологического словаря славянских языков / Р. А. Ачарян // Вопросы языкознания. — 1952. — №4. — С. 91-98.
- 7 Шур, В. Беларускія ўласныя імёны. Беларуская антрапаніміка і тапаніміка / В. Шур. — Мінск: Маст. Літ., 1998. — 239 с.

- 8 Шмелев, Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1964. – 244 с.
- 9 Будагов, Р. А. Введение в науку о языке / Р. А. Будагов. 2-е перераб. и доп. изд. – М.: Просвещение, 1965. – 492 с.
- 10 Легенды і паданні / склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 544 с.
- 11 Реформатский, А. А. Введение в языковедение: учебник для вузов / А. А. Реформатский ; под ред. В. А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 536 с.
- 12 Жучкевич, В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии / В. А. Жучкевич. – Минск: Изд-во БГУ, 1974. – 447 с.
- 13 Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья / под общ. ред. Н. И. Толстого. – М.: Индрик, 1995. – 399 с.
- 14 Анічэнка, У. В. Народныя прыкметы / У. В. Анічэнка, А. К. Малюк – Мінск: БелЭН імя П. Броўкі, 1992. – 90 с.
- 15 Толстой, Н. И. Народная этимология и структура славянского ритуального текста / Н. И. Толстой, С. М. Толстая // Славянское языкознание: X международный съезд славистов, София, сент. 1988 г. Доклады советской делегации. – М., 1988. – С. 250-264.
- 16 Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік / рэдкал.: С. Санько [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 2004. – 391 с.
- 17 Раслінны свет. Тэматычны слоўнік / склад. В. Дз. Астрэйка [і інш.] ; навук. рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. – Мінск: Беларус. навука, 2001. – 655 с.
- 18 Лемцюгова, В. П. Тапанімічныя эцюды / В. П. Лемцюгова // Беларуская анамастыка: зб. артыкулаў // АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа, Рэспубл. тапанімічная камісія ; рэд. В. П. Лемцюгова. – Мінск, 1992. – С. 60-68.
- 19 Жыццядайныя крыніцы. Легенды і паданні / апрацоўка і ўклад. А. М. Ненадаўца, маст. В. П. Славук. – Мінск: Юнацтва, 2002. – 159 с.
- 20 Бяздоннае багацце. Легенды, паданні, сказы / склад. А. І. Гурскі. – Мінск: Маст. літ., 1990. – 255 с.
- 21 Шубадзёрава, А. М. Фальклорныя вытокі каламбура (на матэрыяле беларускай драматургіі) / А. М. Шубадзёрава // Трэція навуковыя чытанні, прысвечаныя Сцяпану Некрашэвічу: матэрыялы навуковай канферэнцыі; рэдкал.: У. В. Анічэнка [і інш.] – Гомель, 1997. — С. 109-111.